

Medicinal Plants as Culture: An Ethno-botanical Reading of Pietro Della Valle's Travelogue

Mahdi Rahimi¹

1. Corresponding Author, Assistant Professor of Comparative Literature, Department Of Persian, Faculty of Letters & Humanities, Hakim Sabzevari University, Sabzevar, Iran.

Abstract

European travelogues from the Safavid era—particularly the firsthand and meticulous observations of Pietro Della Valle (1617-1623 CE)—constitute invaluable resources for historical ethno-botanical research. Employing an interdisciplinary approach (comparative literature, medical history, and ethnography) and qualitative content analysis, this study systematically examines the representation of traditional herbal medicine in Iran during Shah Abbas I's reign through Della Valle's seminal travelogue. The central research questions explore: (1) which medicinal plants (e.g., cardamom, chicory, henna, violet, musk willow, lovage), therapeutic methods, and folk health beliefs Della Valle documented in Iranian society, and (2) how these representations were filtered—and often evaluated—through the lens of a European observer. Findings reveal Della Valle's precise recordings of: Plant applications (treating ocular, gastrointestinal, dermatological conditions, and fevers), Preparation techniques (decoctions, poultices, oil extractions) and Key practitioners (hakims/physicians and attars/local herbalists); Discourse analysis uncovers a duality in his perspective: while admiring Iranian botanical expertise and attempting to transfer this knowledge to Europe, he simultaneously labeled certain practices as "superstitious," influenced by his cultural/religious biases. This study argues that Della Valle's travelogue transcends mere historical documentation; it serves as proto-ethnographic text enabling: Reconstruction of Iran's neglected indigenous medical knowledge and Critical analysis of how medical "Otherness" was constructed in 17th-century cross-cultural encounters.

Keywords: *Travelogue, Pietro Della Valle, Herbal medicine, Historical ethno-botany, Safavid era.*

Received: 2025-08-06

Revised: 2025-08-26

Accepted: 2025-08-28

Published: 2025-11-01

Corresponding Author: m.rahimi@hsu.ac.ir

Publisher: Hakim Sabzevari University

Author(s) retain the copyright and full publishing rights.

Cite this Article:

Rahimi, Mahdi. (2025). Medicinal Plants as Culture: An Ethno-botanical Reading of Pietro Della Valle's Travelogue. *Journal of Research in Ethnobiology and Sustainable Development*. 1 (1): 1-15.

Extended Abstract

1. Introduction

Indigenous knowledge of medicinal plant utilization, as a vital component of the intangible biocultural heritage of nations, has consistently been a focus of both Ethnobotany and Medical Anthropology. This knowledge not only holds potential capacities for modern medicine but also opens a window into the social structures, beliefs, and worldviews of past societies. Ethnobotany is precisely defined as "the study of the relationship between people and plants, particularly the examination of how different cultures use plants in the contexts of food, medicine, ritual, and other traditional applications. This interdisciplinary field combines methods from anthropology and botany to understand indigenous and traditional knowledge about plants" (Martin, 2004: 15). Within this context, the Safavid period (16th-18th centuries CE) is considered a zenith for traditional medicine in Iran due to its political stability, economic prosperity, and extensive cultural interactions (Elgood, 1992: 245). However, comprehensive primary sources based on field observation of how this medical system functioned within the society of that era are limited. Within this vacuum, the travelogues of Europeans who came to Iran for exploration, trade, or tourism become invaluable resources. These texts, despite the inevitable cultural biases of their authors, contain objective observations, detailed descriptions, and records of oral narratives concerning various aspects of Iranian life, including health, disease, and common remedies. They provide early historical ethnographies that can offer valuable data for historical ethnobotanical studies. Among these travelers, Pietro della Valle (1586-1652 CE), a Roman nobleman and Italian scholar-secretary, holds a special position. His journey to the East was motivated by scientific interest and profound curiosity. His relatively extended stay and close interactions with Iranians during the height of Shah Abbas I's rule endowed his observations with unparalleled richness. The section pertaining to Iran in his extensive travelogue is considered one of the most reliable sources from this period due to its descriptive accuracy, interest in cultural details, notable relativism (for its time), and relative veracity (Navā'i & Ghaffari Fard, 2003: 189).

The aim of this article is to extract and analyze the ethnobotanical data contained in della Valle's travelogue, focusing on herbal medicines and the system of traditional medicine in Safavid Iran. The main research questions are: 1. What specific medicinal plants and related therapeutic methods did della Valle observe and record in Iran? (Ethnobotanical focus); 2. How does he describe the cultural-social context of these treatments (the role of healers, beliefs concerning illness and health, the status of traditional medicine)? (Ethnomedical focus); 3. How did the perspective and discourse of della Valle, as an external Christian observer, influence the representation of Iranian medical knowledge in his travelogue? (Discourse analysis and comparative literature focus).

2. Materials and Methods

The theoretical framework integrates Ethnobotany, Medical Anthropology, and Representation Theory. The research method involves qualitative content analysis of relevant sections of della Valle's travelogue, primarily using the reliable Persian translation by Shojaeddin Shafa (1969), while cross-referencing medicinal plant data with the original Italian edition (1843) due to omissions in the translation. Data (plants, diseases, methods, healers, attitudes) were purposefully extracted, categorized, and critically analyzed. A primary limitation is reliance on a single observer's perspective.

3. Results and Discussion

Analysis of the travelogue reveals Della Valle's detailed observations on Iranian medical and botanical knowledge, positioning him as an active engager rather than a passive external observer. Key findings include: -His documentation of specific medicinal plants (e.g., "Anjedan" [anti-flatulent], "Golpar" [digestive aid], "Bâng-dâne" [antispasmodic]) and their applications.

- Insights into the medical service provision system, highlighting the roles of "Hakims" (educated physicians) and "Attars" (pharmacist-botanists).

- The pivotal role of women as preservers and transmitters of practical plant knowledge.
- Mechanisms of knowledge exclusivity and protection within Safavid society.
- The inherent duality in Della Valle's discourse: admiration for empirical knowledge coupled with a tendency to portray the overall medical system as sometimes superstitious or unscientific, reflecting his cultural lens and contributing to an Orientalist representation of "Eastern medicine."

4. Conclusions

This analysis provides a valuable inventory of Safavid medicinal practices derived from a primary source. It demonstrates that della Valle's empirical approach and active engagement yielded unique data, offering a model for using travelogues as sources for historical ethnography. The study highlights the complexity of cross-cultural representation, where the "Other" is both a source of knowledge and a subject for defining civilizational boundaries. While della Valle's documentation offers potential foundations for contemporary pharmacological study, the research is limited by its one-sided narrative and cultural biases, which sometimes led to distorted realities (e.g., overlooking women's roles). These findings underscore the necessity for further comparative research using other contemporary travelogues.

5. Funding

The research did not receive any specific grant from funding agencies in the public, commercial, or not-for-profit sectors.

6. Author's contributions

M. Rahimi: Conceptualization, Methodology, Investigation, Formal Analysis, Writing

Mahdi Rahimi

<https://orcid.org/0000-0002-9884-5612>

m.rahimi@hsu.ac.ir

7. Acknowledgement

The author acknowledges indirect support from colleagues and friends.

8. Conflict of Interest

The authors declare no competing interests.

9. References

- Algood, Cyril (1992). *History of Medicine in Iran and the Eastern Caliphate Territories*. Translated by Baher Forghani, Tehran: Amir Kabir. **[In Persian]**
- Della Valle, Pietro (2016). *Pietro Della Valle's Travelogue*. Translated by Shoa al-Din Shafa, 2nd ed., Tehran: Scientific and Cultural Publications. **[In Persian]**
- Ellen, R. (2006). *Ethnobiology and the Science of Humankind*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Martin, G. J. (2004). *Ethnobotany: A Methods Manual*. Routledge.
- Navai, Abdolhossein; Ghaffari Fard, Abbasgholi (2003). *Political, Social, Economic, and Cultural Developments in Iran during the Safavid Era*. Tehran: SAMT. **[In Persian]**
- Said, Edward (1999). *Orientalism*. Translated by Abdolrahim Gavahi, Tehran: Islamic Culture Publishing Office. **[In Persian]**

داروهای گیاهی به مثابه فرهنگ:

خوانشی قوم‌گیاه‌شناختی از سفرنامه پیترو دل‌واله

مهدی رحیمی¹

۱- نویسنده مسئول، استادیار ادبیات تطبیقی، دانشکده ادبیات و علوم انسانی، دانشگاه حکیم سبزواری، سبزوار، ایران.

چکیده

سفرنامه‌های اروپاییان عصر صفوی، به‌ویژه مشاهدات مستقیم و دقیق پیترو دل‌واله (۱۶۲۳-۱۶۱۷ م.)، گنجینه‌ای ارزشمند برای پژوهش‌های قوم‌گیاه‌شناسی تاریخی محسوب می‌شوند. این مقاله با رویکردی میان‌رشته‌ای (ادبیات تطبیقی، تاریخ پزشکی و قوم‌شناسی) و با روش تحلیل محتوای کیفی، به بررسی نظام‌مند بازنمایی داروهای گیاهی - سنتی مردم ایران در عصر شاه عباس اول، بر پایه این سفرنامه ارزشمند می‌پردازد. پرسش اصلی آن است که دل‌واله چه گیاهان دارویی، شیوه‌های درمانی و باورهای عامه مرتبط با سلامت و بیماری را در جامعه ایرانی ثبت کرده است و این بازنمایی چگونه از دریچه نگاه یک ناظر اروپایی تصویر و گاه ارزش‌گذاری شده است؟ یافته‌ها حاکی از ثبت دقیق دل‌واله از طیفی از گیاهان دارویی (نظیر هل، کاسنی، حنا، بنفشه، بیدمشک، انجدان) و کاربردهای اختصاصی آن‌ها (درمان امراض چشمی، گوارشی، پوستی، تب‌ها) است. او به شیوه‌های متنوع آماده‌سازی (جوشانده، ضماد، روغن‌گیری) و نیز نقش درمانگرانی چون «حکیم»‌ها: پزشکان متخصص و «عطار»‌ها: درمانگران محلی اشاره می‌کند. تحلیل گفتمان مشاهدات وی، دوگانگی نگاه او را آشکار می‌سازد: از سویی، تحسین کارایی برخی روش‌ها و دانش گیاه‌شناختی ایرانیان و تلاش برای انتقال این دانش به اروپا، و از سوی دیگر برچسب زنی گاه خرافی به برخی باورها و درمان‌ها تحت تأثیر پیش‌فرض‌های فرهنگی و مذهبی خود. این مطالعه نشان می‌دهد که سفرنامه دل‌واله، فراتر از یک سند تاریخی، متنی قوم‌نگارانه‌ای اولیه است که امکان بازسازی بخشی از دانش بومی فراموش‌شده پزشکی ایران و نیز واکاوی چگونگی بازنمایی «دیگری» پزشکی در تماس‌های فرهنگی قرن هفدهم را فراهم می‌کند.

کلیدواژه‌ها: سفرنامه، پیترو دل‌واله، داروهای گیاهی، قوم‌گیاه‌شناسی تاریخی، عصر صفوی.

تاریخ ویرایش: ۱۴۰۴/۰۶/۰۴

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۵/۱۵

تاریخ انتشار: ۱۴۰۴/۰۸/۱۰

تاریخ پذیرش نهایی: ۱۴۰۴/۰۶/۰۶

نویسنده مسئول: m.rahimi@hsu.ac.ir

نویسنده(گان) حق نشر و حقوق کامل انتشار را حفظ می‌کنند.

ناشر: دانشگاه حکیم سبزواری

نحوه ارجاع به این مقاله:

رحیمی، مهدی. (۱۴۰۴). داروهای گیاهی به مثابه فرهنگ: خوانشی قوم‌گیاه‌شناختی از سفرنامه پیترو دل‌واله. پژوهش‌های زیست‌قوم‌شناسی و توسعه پایدار، ۱(۱): ۱-۱۳.

۱- مقدمه

دانش بومی بهره‌برداری از گیاهان دارویی، به‌عنوان بخشی حیاتی از میراث ناملموس فرهنگی-زیستی ملل، همواره مورد توجه قوم‌گیاه‌شناسی^۱ و انسان‌شناسی پزشکی^۲ بوده است. این دانش، نه تنها حاوی ظرفیت‌های بالقوه برای پزشکی نوین است، بلکه پنجره‌ای به ساختارهای اجتماعی، باورها و جهان‌بینی جوامع گذشته می‌گشاید. قوم‌گیاه‌شناسی به طور دقیق «مطالعه رابطه بین مردم و گیاهان است، به‌ویژه بررسی چگونگی استفاده فرهنگ‌های مختلف از گیاهان در زمینه‌های غذایی، دارویی، آیینی، و سایر کاربردهای سنتی. این دانش میان‌رشته‌ای، ترکیبی از روش‌های مردم‌شناسی و گیاه‌شناسی است و به درک دانش بومی و سنتی درباره گیاهان می‌پردازد» (Martin, 2004: 15). در این میان، دوره صفویه (قرون ۱۸-۱۶ م.) به دلیل ثبات سیاسی، رونق اقتصادی و تعاملات گسترده فرهنگی، دوران اوجی در طب سنتی ایران محسوب می‌شود (Algood, 1992:245). با این حال، منابع دست‌اول جامع‌مبندی بر مشاهده میدانی از عملکرد این نظام در بستر جامعه آن روز، محدود است. در این خلاء، سفرنامه‌های اروپاییان که به قصد کشف، تجارت یا سیاحت به ایران آمدند، به منابعی بی‌بدیل تبدیل می‌شوند. این متون، با وجود سوگیری‌های فرهنگی اجتناب‌ناپذیر نویسندگانشان، حاوی مشاهدات عینی، توصیفات جزئی‌نگر و ثبت روایت‌های شفاهی از جنبه‌های مختلف زندگی ایرانیان، از جمله بهداشت، بیماری و درمان‌های رایج هستند. آنها مردم‌نگاری‌های تاریخی اولیه‌ای ارائه می‌دهند که می‌تواند داده‌های ارزشمندی برای مطالعات قوم‌گیاه‌شناسی تاریخی فراهم کند.

در میان این جهانگردان، پیترو دل‌واله^۳ (۱۶۵۲-۱۵۸۶ م.)، اشراف‌زاده اهل رم و دانشمندمنشی ایتالیایی، جایگاهی ویژه دارد. سفر او به شرق با انگیزه‌ای علمی و کنجکاوی‌ای ژرف همراه بود. اقامت نسبتاً طولانی و تعاملات نزدیک او با ایرانیان در دوران اوج حکومت شاه عباس اول، به مشاهداتش غنای بی‌مانندی بخشیده است. بخش مربوط به ایران در سفرنامه عظیم او، به دلیل دقت توصیفی، علاقه به جزئیات فرهنگی، نسبی‌گرایی قابل توجه (برای زمانه خود) و صحت‌طلبی نسبی‌اش، از معتبرترین منابع این دوره محسوب می‌شود (Navai & Ghaffari Fard, 2003:189). یکی از شواهد دقت نظر و درک عینی پیترو دل‌واله، به همراه آوردن یک نقاش اروپایی با خود به ایران بود؛ افزون بر این، آشنایی دل‌واله به زبان‌های ترکی، فارسی و عربی سبب شد مطالبی را بفهمد و بنویسد که جهانگردان دیگر به دلیل عدم آشنایی با این زبان‌ها از درک آن‌ها عاجز بودند. دل‌واله به‌طور خاص به موضوعات سلامت، پزشکی و گیاهان توجه نشان داده و حتی برخی نمونه گیاهان دارویی را برای مطالعه به اروپا فرستاد.

تحقیقات متعددی به بررسی سفرنامه پیترو دل‌واله به‌عنوان یکی از منابع دست‌اول تاریخ اجتماعی ایران عصر صفوی پرداخته‌اند. این مطالعات عمدتاً بر جنبه‌هایی مانند مردم‌نگاری فرهنگی، معماری و شهرسازی اصفهان، آداب و رسوم مذهبی نظیر مراسم محرم و جشن‌های گل‌ریزان و روابط دیپلماتیک ایران و اروپا تمرکز داشته‌اند. برای نمونه، پژوهش (Mousavi et al., 2016)، با عنوان «تحلیلی بر مردم‌نگاری جامعه ایرانی عصر صفوی به روایت سیاحان فرنگی» به‌تفصیل به توصیف فرهنگ عامه در سفرنامه دل‌واله پرداخته؛ اما نقش گیاهان را در نظام فرهنگی نادیده گرفته است. به‌طور مشابه، مطالعه (Hajianpour & Javadi, 2016)، با محوریت «بررسی شناخت مفاهیم هنر معماری اصفهان در سفرنامه‌های عصر صفوی» صرفاً به انتقال تصاویر کاخ‌ها و باغ‌ها به اروپا توجه کرده و از ثبت گیاهان دارویی در همین باغ‌ها غفلت نموده است. در حوزه آداب و رسوم، پژوهش (Na'eji et al., 2020): «تأملی مردم‌نگارانه در فرهنگ آداب و رسوم ایرانیان»، اگرچه به مشاهدات دل‌واله از مازندران استناد می‌کند، اما کاربردهای آیینی گیاهان را مورد کنکاش قرار نمی‌دهد.

از سوی دیگر، مطالعات قوم‌گیاه‌شناسی در ایران عمدتاً بر جوامع معاصر و مناطق روستایی متمرکز بوده‌اند. مقاله رضیه (Sa'adat & et al., 2023): «گیاه قوم‌شناسی با تأکید بر کاربرد دارویی گیاهان شرق استان گلستان» الگویی برای مستندسازی دانش بومی گیاهان دارویی ارائه می‌دهد، اما فاقد رویکرد تاریخی تطبیقی است. در همین راستا، مقاله تأثیرگذار (Shahhosseini, 2006)، با عنوان «نامه گیاه مردم‌شناسی» منتشر شده در فصلنامه علوم اجتماعی، به‌رغم ارائه چارچوب نظری ارزشمند برای تحلیل تعامل انسان و گیاه، منابع تاریخی مانند سفرنامه‌ها را نادیده گرفته است. این در حالی است که دل‌واله در

1. Ethnobotany

2. Medical Anthropology

3. Pietro Della Valle

سفرنامه‌اش به‌طور مکرر به جمع‌آوری نمونه‌های گیاهی در مازندران و توصیف باغ‌های دارویی اصفهان اشاره کرده؛ اما داده‌های او تاکنون از منظر قوم‌گیاه‌شناسی تاریخی تحلیل نظام‌مند نشده‌اند.

نقیصه اصلی پژوهش‌های پیشین در دو محور آشکار است: اولاً، با وجود غنای مطالعات مردم‌نگارانه بر پایه سفرنامه دلاواله، هیچ‌یک کارکرد فرهنگی گیاهان دارویی را در نظام سلامت، مناسک مذهبی، یا اقتصاد عصر صفوی بررسی نکرده‌اند. ثانیاً، تحقیقات قوم‌گیاه‌شناسی موجود، فاقد بعد تاریخی لازم برای ردیابی تحولات دانش گیاهی در بازه‌های طولانی‌مدت هستند. پژوهش حاضر با پرکردن این خلأها، از یک سو مشاهدات گیاهی دلاواله را در چهارچوب نظریه‌های قوم‌گیاه‌شناسی (بازخوانی می‌کند و از سوی دیگر، الگویی برای واکاوی متون تاریخی در مطالعات زیست‌فرهنگی ارائه می‌دهد. هدف این مقاله، استخراج و تحلیل داده‌های قوم‌گیاه‌شناختی مندرج در سفرنامه دلاواله با تمرکز بر داروهای گیاهی و نظام طب سنتی ایران عصر صفوی است. سوالات اصلی عبارت‌اند از:

دلاواله چه گیاهان دارویی خاص و شیوه‌های درمانی مبتنی بر آن‌ها را در ایران مشاهده و ثبت کرده است؟ (تمرکز قوم‌گیاه‌شناختی)؛

او بستر فرهنگی-اجتماعی این درمان‌ها (نقش درمانگران، باورهای مربوط به بیماری و سلامت، جایگاه طب سنتی) را چگونه توصیف می‌کند؟ (تمرکز قوم‌پزشکی)؛

نگاه و گفتمان دلاواله به‌عنوان یک ناظر خارجی و مسیحی، چگونه بر بازنمایی دانش پزشکی ایرانی در سفرنامه‌اش تأثیر گذاشته است؟ (تمرکز تحلیل گفتمان و ادبیات تطبیقی).

پژوهش حاضر از این جهت نوآورانه است که برای نخستین بار، داده‌های مرتبط با پزشکی و گیاهان دارویی در سفرنامه دلاواله را به‌شیوه‌ای نظام‌مند، با رویکرد قوم‌گیاه‌شناسی تاریخی استخراج و تحلیل کرده و هم‌زمان به بُعد بازنمایی این مشاهدات در چارچوب تماس‌های بین‌فرهنگی می‌پردازد.

۲- مواد و روش

چارچوب نظری مقاله، تلفیقی از قوم‌گیاه‌شناسی (مطالعه رابطه مردم و گیاهان دارویی در بافت فرهنگی)، انسان‌شناسی پزشکی (مطالعه نظام‌های پزشکی به‌عنوان سازه‌های فرهنگی) و نظریه بازنمایی (چگونگی ساخت معنا و تصویر «دیگری» در متون) است. به‌گفته (Ellen, 2006: 25)، «قوم‌گیاه‌شناسی به‌مثابه پلی میان دانش بومی و علوم طبیعی عمل می‌کند و تحلیل تاریخی آن مستلزم درهم‌تنیدگی رشته‌های انسان‌شناسی، تاریخ و بوم‌شناسی است». همچنین، در تحلیل گفتمان شرق‌شناختی ناظران اروپایی، نظریه سعید^۱ مبنی بر «بازنمایی شرق به‌مثابه فضایی عجیب، غریب و نیازمند هدایت غرب» (Said, 1999: 93) راهگشاست. روش پژوهش، تحلیل محتوای کیفی بخش‌های مرتبط سفرنامه با استفاده از نسخه معتبر ترجمه فارسی شجاع‌الدین شفا (چاپ اول ۱۳۴۸) است. داده‌ها (گیاهان، بیماری‌ها، روش‌ها، درمانگران، نگرش دلاواله) به‌صورت هدفمند استخراج، دسته‌بندی شده و سپس با توجه به چارچوب‌های نظری مورد تحلیل انتقادی قرار می‌گیرند. محدودیت اصلی، تکیه بر دیدگاه واحد یک ناظر خارجی است که این نقیصه با پژوهش‌های تطبیقی بعدی برطرف می‌شود. یکی دیگر از چالش‌های اصلی این پژوهش، حذف عمده بخش‌های مرتبط با گیاهان دارویی توسط شجاع‌الدین شفا (مترجم فارسی سفرنامه) است که این موارد را «بی‌اهمیت» تلقی کرده و با ذکر این موضوع در پاورقی، از ترجمه حذف نموده است. بنابراین، استنادهای مستقیم به گیاهان دارویی صرفاً مبتنی بر نسخه اصلی ایتالیایی (Viaggi di Pietro della Valle: 1843) بوده و این امر امکان خطا در شناسایی اصطلاحات تخصصی را افزایش می‌دهد.

^۱. Said

۳- یافته‌ها

• شبکه‌های دانش: نگاه دل‌واله از درون تعامل

مشاهدات پیترو دل‌واله درباره دانش پزشکی و گیاهی ایران، تنها نگاه یک ناظر بیرونی نبود، بلکه بخشی از یک تعامل علمی فعال با شبکه‌های دانش اروپایی بود. این تعامل، به‌طور مشخص با یک محقق علاقه‌مند به قوم‌گیاه‌شناسی به نام ماریو شیپانو در باغ گیاه‌شناسی ناپل صورت می‌گرفت که پیشتر نمونه‌هایی از گیاهان دارویی ایران را از دل‌واله دریافت کرده بود و این روند در طول سال‌های اقامت دل‌واله در ایران، همچنان ادامه داشت؛ دل‌واله در همان نخستین روزهای سفر به ایران، از دوست محقق خود درخواست می‌کند تا فهرست گیاهان دارویی مورد نیاز را برایش بفرستد تا آن‌ها را تهیه کند: «...لذا خواهشمندم هنگام نوشتن، فهرست تمام گیاهان دارویی مورد نیاز را برایم بفرستید تا بتوانم آن‌ها را تهیه کنم» (Della Valle, 1843: 100-101). دل‌واله در یکی از مشاهدات قوم گیاه‌شناختی خود از کوهستانی گزارش می‌دهد که: «پر از نوعی گیاه خوشبو بود که گل آن‌ها را می‌شد به هرم بزرگ زرد رنگ مرکب از دانه‌های ریز تشبیه کرد» (Della Valle, 2016: 286)؛ و تصریح می‌کند: «قبلاً هرگز چنین گل‌هایی ندیده بودم و گمان نمی‌کنم در ایتالیا مثل آن را داشته باشیم» (Della Valle, 2016: 286)؛ او سپس در گزاره‌ای که از علاقه‌مندی‌اش به کسب اطلاعات گیاه‌شناسی حکایت می‌کند، می‌نویسد: «کسی هم نبود اطلاعاتی در این باره به من بدهد زیرا همراهی که از اهالی ماریسی با خود داشتیم در فیروزکوه ناگهان مرا ترک کرد و رفت» (Della Valle, 2016: 286). دل‌واله در ادامه نامه خود بر آمادگی برای تبادل اطلاعات قوم‌گیاه‌شناسی با محقق مخاطب خود تأکید می‌کند و فراتر از این می‌نویسد: «اکنون می‌دانم در کجا می‌توان به آنها دسترسی یافت؛ اگر علاقه‌مند باشید می‌توانم نمونه‌های لازم را برایتان به ناپل بفرستم» (Della Valle, 2016: 286). در ذکر نمونه‌ای دیگر، دل‌واله ضمن اشاره به وجود «گونه‌های مختلفی از گیاهان دارویی که عمدتاً از هند و دیگر سرزمین‌ها آورده می‌شوند»، به تعهد خود برای شناخت دقیق‌تر این گیاهان دارویی و جمع‌آوری این انواع برای مخاطب خود در سفر به آذربایجان می‌گوید: «چون همه آن‌ها را نمی‌شناسم، اکنون نمی‌توانم چیزی بیش از این بگویم. اما کوشش خواهیم کرد شناخت دقیق‌تری [از آن‌ها] به دست آورم و هنگام سفرم به ماد [=آذربایجان] انواعی را که دوستان [مخاطب نامه] از من خواسته است، گردآوری کنم» (Della Valle, 1843: 248).

افزون بر این، در سفر کاشان خود، ضمن گزارش مواجهه با یک نمونه بکر گیاهی، از این‌که امکان ارسال آن به ایتالیا وجود ندارد، اظهار تأسف می‌کند: «تمام زمین کویر هموار، سفید و مملو از نمک خالص بود و گرچه در ابتدای آن به چند بوته خار برخورد کرده بودیم که رنگ زرد و طعم شور داشتند (متأسفانه امکان ارسال نمونه‌های آن برای شما وجود نداشت زیرا از همه جا به دور بودم) ولی در داخل کویر حتی این چند بوته خار هم به چشم نمی‌خورد» (Della Valle, 2016: 148).

• دانش مکتوب پزشکی در ایران و موانع دسترسی

در ادامه همین تبادل مبتنی بر گیاهان دارویی، این محقق اروپایی درخواست تهیه کتاب مرجع قانون ابن‌سینا را مطرح می‌کند. پاسخ دل‌واله به این درخواست، پرده از چالش‌های عمیق دسترسی به دانش مکتوب پزشکی در ایران عصر صفوی برمی‌دارد: «تهیه این کتاب [و امثال آن] دشوار است؛ کتاب‌های علمی در این نواحی بسیار کم است و استفاده از آن نمی‌کنند و همین تعداد کم نیز در دست اشخاص علاقه‌مندی است که با تمام وجود از آن نگهداری می‌کنند و نمی‌گذارند به دست کسی بیفتد. با این حال، تلاش خود را در این زمینه خواهم کرد» (Della Valle, 1991: 98). این پاسخ چندلایه حاکی از آن است که گردآوری داده‌های گیاهی (به عنوان ماده خام دانش) برای دل‌واله ممکن بود، اما دسترسی به دانش نظام‌مند و مکتوب تفسیرکننده این مواد چون کتاب قانون با موانع ساختاری کمبود و انحصار مواجه بود. انحصار دانش با استناد به پژوهش‌های اجتماعی-تاریخی و درنظرداشت نظام دانش در دوره صفوی تأیید می‌شود (Lambton, 1983:317). این وضعیت، شکاف معناداری بین علاقه بین‌المللی به سیستم پزشکی-گیاهی ایران که منجر به درخواست کتاب می‌شد و محدودیت‌های داخلی در گردش و به‌کارگیری همین دانش ایجاد می‌کرد. تلاش دل‌واله برای تهیه کتاب، علی‌رغم گزارش دشواری، همچنین نشان‌دهنده نقش فعال میانجی‌گران در تلاش برای عبور از این موانع و پیوند زدن دانش تجربی گیاهی با میراث مکتوب آن است. هرچند موفقیت در این زمینه نامعلوم می‌ماند.

این الگوی محدودیت دسترسی، منحصر به مکاتبات بین‌قاره‌ای نبود. تعامل مستقیم دلاواله با اهالی ایران نیز همان سازوکارهای انحصار و محافظت از دانش مکتوب را آشکار می‌سازد. نمونه بارز آن، دیدار او با یک طبیب محلی در کاشان است. دلاواله می‌نویسد: «[طبیب] کتاب‌های قلیل خود را به من نشان داد که جزو آنها تعدادی انجیل به زبان‌های یهودی و لاتین بود و فقط کتاب خوبی از ابوعلی سینا به زبان عربی داشت که من حاضر بودم با کمال میل آن را بخرم ولی حاضر به فروش آن نشد» (Lambton, 1983: 138).

این روایت دیدار حضوری، مشاهدات پیشین او در مکاتبات درباره کمبود منابع و عدم تمایل به واگذاری آنها را به‌طرز چشمگیری تأیید و تعمیق می‌بخشد؛ مجموعه این طبیب - که احتمالاً فردی اهل دانش و درمان بوده - به‌جز متون مذهبی غیرپزشکی، تنها به یک کتاب معتبر پزشکی (اثر ابن‌سینا) محدود می‌شود. این امر کمبود شدید منابع تخصصی در سطح محلی را مستند می‌کند؛ افزون بر این، طبیب کاشانی، علیرغم تمایل و پیشنهاد مالی صریح دلاواله: «حاضر بودم با کمال میل آن را بخرم»، از فروش کتاب ابن‌سینا خودداری می‌کند. این رفتار، مستقیماً بازتاب همان «نگهداری با تمام وجود» و «عدم تمایل به واگذاری به دست کسی» است که دلاواله پیشتر در نامه خود گزارش کرده بود. انحصار دانش مکتوب ارزشمند، حتی در مواجهه رودرو و پیشنهاد ملموس نیز شکسته نمی‌شود؛ از سوی دیگر، تأکید دلاواله بر اینکه کتاب موجود، اثری «خوب» از ابن‌سینا بوده، جایگاه بی‌بدیل آثار این حکیم به‌عنوان معیار دانش پزشکی معتبر را نشان می‌دهد و دلیل تمایل شدید او برای خرید و همچنین دلیل محافظت شدید مالک از آن را توضیح می‌دهد؛ بدین ترتیب، این دیدار، آزمون میدانی از گزاره‌های قبلی دلاواله است. او نه فقط از دور گزارش می‌دهد، بلکه شخصاً درگیر چالش دسترسی فیزیکی به منبع دانش می‌شود و شکست می‌خورد. این تجربه، اعتبار مشاهدات قوم‌شناختی او را افزایش می‌دهد.

از منظر زیست‌قوم‌شناختی، این دو گزارش (مکاتبه درباره کتاب قانون و ملاقات با طبیب کاشانی) در کنار هم، سندی فرهنگی گویا از «دینامیک قدرت، دسترسی و انتقال دانش» در حوزه گیاه‌درمانی و پزشکی سنتی ایران عصر صفوی را تشکیل می‌دهند. آنها به‌طور هماهنگ نشان می‌دهند که دانش مکتوب ارزشمند پزشکی (به‌ویژه آثار ابن‌سینا)، کمیاب بوده، به‌دقت محافظت می‌شد و حتی با انگیزه‌های مالی یا علمی قوی نیز به‌آسانی قابل دستیابی یا انتقال نبود. این ساختار انحصاری، گردش آزاد دانش، توسعه جمعی آن و دسترسی پژوهشگران (حتی کنجکاوانی مثل دلاواله) را به چالش می‌کشید و به‌ناچار، تکیه‌گاه اصلی طبابت روزمره را به سمت دانش شفاهی، تجربیات شخصی و منابع محدودتر سوق می‌داد؛ پدیده‌ای که در جای‌جای سفرنامه دلاواله، از جمله در معرفی همسرش به‌عنوان «کتاب لغت زنده» گیاهان، بازتاب یافته است.

• دانش شفاهی گیاهی و نقش زنان

در کنار چالش‌های دسترسی به دانش مکتوب تخصصی مانند قانون ابن‌سینا، پیتر دلاواله به منبع دیگری از دانش گیاهی توجه نشان می‌دهد که در بطن زندگی روزمره و فرهنگ شفاهی جریان داشت: دانش زنان. در پاسخ به همان محقق و مخاطب علاقه‌مند به قوم‌گیاه‌شناسی، دلاواله با اشاره به محدودیت منابع مکتوب در ثبت واژگان محلی، همسر خود، بانو معانی، را به عنوان منبعی بی‌بدیل معرفی می‌کند: «همسر من بانو معانی... مثل کتاب لغت زنده در اختیاران خواهد بود و نام سبزیجات و گیاهان مختلفی را از قبیل نعنا و ریحان و کاهو و غیره برایتان بیان خواهد کرد. این اسامی را در کتاب لغت نمی‌توان پیدا کرد و یا چنان آن را تغییر دادند که اگر کسی آن را با تلفظ ما بگوید مطلقاً چیزی از آن نخواهند فهمید» (Lambton, 1983: 100). این اظهارنظر فراتر از یک توصیف شخصی است؛ خوانشی قوم‌شناختی از نحوه درهم‌تنیدگی دانش گیاهی با زبان محلی، نقش جنسیتی و زندگی روزمره است. معرفی بانو معانی به مثابه یک «کتاب لغت زنده»، دانش گیاهی را به‌مثابه دانشی مجسم‌شده، پویا و وابسته به زمینه ترسیم می‌کند که در تقابل با ایستایی و گاه نادرستی ثبت‌های مکتوب رسمی (کتاب لغت) قرار دارد. تأکید دلاواله بر تلفظ محلی (تلفظ ما) به عنوان کلید فهم، بر اهمیت زبان به مثابه بخشی جدایی‌ناپذیر از دانش قوم‌گیاه‌شناختی صحنه می‌گذارد و نشان می‌دهد که ثبت نام گیاهان بدون توجه دقیق به گویش محلی، ناقص و گمراه‌کننده است. این مشاهده همچنین نقش محوری زنان را به عنوان حافظان و انتقال‌دهندگان دانش عملی مرتبط با گیاهان (حتی گیاهان رایج خوراکی) در آن جامعه برجسته می‌سازد (Foroughi, 2019: 114). بنابراین، این نقل‌قول نه‌تنها علاقه دلاواله و مخاطبش به گیاهان را

تأیید می‌کند، بلکه چشم‌اندازی حیاتی به شیوه‌های زیست‌یافتهٔ تولید و انتقال دانش گیاهی در بستر فرهنگی ایران عصر صفوی ارائه می‌دهد، که در کانون رویکرد زیست‌قوم‌شناختی قرار دارد.

• گنجینهٔ گیاهان دارویی: شناسایی و کاربردها از نگاه دلاواله

تحلیل سفرنامه نشان می‌دهد دلاواله با دقت قابل توجهی به مشاهده و ثبت گیاهان دارویی مورد استفادهٔ ایرانیان پرداخته است. او نه تنها نام گیاهان را (اغلب با نام محلی یا توصیف ظاهری) ذکر می‌کند، بلکه به طور مشخص به بیماری‌هایی که برای درمان آن‌ها به کار می‌رفته‌اند اشاره دارد. این ثبت‌ها، گنجینه‌ای ارزشمند برای قوم‌گیاه‌شناسی تاریخی فراهم می‌کند. دلاواله در بخش اصفهان سفرنامهٔ خود به ذکر نام برخی گیاهان دارویی و خواص آن‌ها می‌پردازد و از ارسال نمونه‌های آن برای دوست محقق خود خبر می‌دهد؛ حذف این بخش به دلیل غیرمهم شمردن آن، در ترجمهٔ فارسی شعاع‌الدین شفا، نمونه‌ای از چالش‌های متنی در بازیابی داده‌های علمی تاریخ علم ایران است؛ بخش‌های ذیل به ضرورت از نسخهٔ اصلی سفرنامه (Viaggi di Pietro della Valle, 1843) نقل می‌گردد؛ گیاهان شاخص ثبت‌شده توسط پیترو دلاواله در اصفهان – شامل هل، بیدمشک، گلپر و انجدان – نه تنها گنجینه‌ای از نام‌شناسی گیاهی (با ذکر معادل‌های محلی، علمی و اروپایی) ارائه می‌دهد، بلکه کاربردهای درمانی آنها را در طب سنتی صفوی مستند می‌کند. دقت او در توصیف ریخت‌شناسی (مانند ثبت دو وارپتهٔ هل) و ارسال نمونه‌های فیزیکی به ناپل، رویکردی پیشگامانه در قوم‌گیاه‌شناسی تجربی محسوب می‌شود:

• هل^۱

دلاواله دو وارپتهٔ متمایز هل را در بازار اصفهان شناسایی کرد که نخستین گونه با دانه‌های کوچک‌تر و رنگ تیره‌تر و گونهٔ دوم با دانه‌های بزرگ‌تر و رنگ روشن‌تر بود. وی با تأکید بر عطر تند و پایدار هر دو گونه، نمونه‌های فیزیکی آن‌ها را برای پژوهشگر ناپلی، ماریو شیپانو، ارسال نمود. این اقدام نه تنها گواهی بر تنوع ریخت‌شناختی هل در ایران عصر صفوی است، بلکه نشان‌دهندهٔ دقت او در ثبت ویژگی‌های حسی ادویه‌های محلی است (Della Valle, 1843, II:214–215).

• بیدمشک^۲

دلاواله با دقت منشأ این گیاه را به عنوان گل‌های خشک‌شدهٔ حاصل از غنچه‌های بید ایرانی توصیف کرده است. او نام محلی آن را «بیدمشک» (به معنای بوسهٔ بید) ثبت نموده و بر رایحهٔ ملایم و کاربرد گستردهٔ آن در شیرینی‌ها و نوشیدنی‌های خنک‌کننده تأکید دارد. این مشاهدات، تلفیق کاربردی دارویی و خوراکی این گیاه در فرهنگ ایرانی را به خوبی مستند می‌کند (Della Valle, 1843, II:214–215).

• گلپر^۳

دلاواله این گیاه چتری‌شکل را با طعمی پیچیده توصیف می‌کند که یادآور سنبل‌الطیب^۴ اروپایی است، اما با نوت‌های تند و گزنده‌تر. او به کاربرد اختصاصی دانه‌های گلپر در هضم غذاهای چرب اشاره دارد که نشان‌دهندهٔ درک عمیق ایرانیان از خواص گوارشی گیاهان بومی است. این گزارش با دانش امروزی طب سنتی ایران دربارهٔ گلپر همخوانی قابل توجهی دارد. مقایسه‌های گیاه‌شناسی (شباهت گلپر به سنبل‌الطیب) و کاربردهای بالینی (هضم چربی توسط گلپر) نشان‌دهندهٔ نگاه چندبُعدی دلاواله است (Della Valle, 1843, II:214–215).

• انجدان^۵

دلاواله با تمرکز بر خواص درمانی ریشهٔ انجدان، کاربرد آن را در درمان نفخ شکم و تسکین دردهای مفصلی برجسته می‌سازد. این ثبت دوگانه (اختلالات گوارشی و التهابی) گویای دانش پیشرفتهٔ پزشکی ایرانیان در بهره‌گیری از یک گیاه برای اهداف

1. *Elettaria cardamomum*

2. *Salix aegyptiaca*

3. *Heracleum persicum*

4. *Angelica*

5. *Levisticum persicum*

درمانی متنوع است. تطابق کاربردهای ذکرشده (مثل ضد نفخ بودن انجدان) با منابع معاصر طب سنتی، اعتبار مشاهدات او را تأیید می‌کند (Della Valle, 1843, II:214-215).

دلاواله در بخش دیگری از سفر خود به مناطق شمالی ایران، مشاهدات خود از پوشش گیاهی حاشیۀ یک رودخانه در عمق یک دره را توصیف می‌کند. او با تأکید بر وفور و تنوع گیاهان خودرو، به شناسایی گونه‌های آشنا برای اروپاییان می‌پردازد که نشان‌دهندۀ نگاه تطبیقی اوست. در ادامه به گیاهان شاخص این منطقه و تحلیل قوم‌گیاهی‌شناسی دلاواله پرداخته می‌شود:

• کرفس وحشی^۱

دلاواله با مشاهدۀ رویش انبوه کرفس وحشی در کنار رودخانه، به شباهت آن به گونه‌های اروپایی اشاره می‌کند. این گیاه در طب سنتی ایران به‌عنوان مُدر و ضد روماتیسم استفاده می‌شده است. ثبت حضور آن در زیستگاه مرطوب، گویای دانش اکولوژیک وی از نیازهای رطوبتی این گیاه و نشان‌دهندۀ آگاهی او از ارتباط اکوسیستم‌های رودخانه‌ای با تنوع گیاهی است (Della Valle, 2016: 16).

• کاسنی وحشی^۲

او گستردگی کاسنی وحشی را با دقت ثبت می‌کند. توجه به این گیاه به‌دلیل کاربردهای دوگانه آن (هم به‌عنوان سبزی خوراکی و هم داروی تقویت کبد در طب سنتی) حائز اهمیت است. این مشاهده، توزیع وسیع کاسنی را در اکوسیستم‌های مرطوب ایران تأیید می‌کند (Della Valle, 2016: 164).

• بنفشه^۳

توصیف او از کشتزار طبیعی بنفشه‌ها و گل‌های رنگارنگ در حاشیۀ مسیر، نه‌تنها زیبایی‌شناسی منظره را منعکس می‌کند، بلکه به کاربرد دارویی بنفشه (به‌ویژه در درمان بیماری‌های تنفسی) در متون طب سنتی ایران اشاره غیرمستقیم دارد. از سوی دیگر، ثبت گیاهان در زیستگاه طبیعی (به‌جای بازار یا باغ‌ها)، سندی ارزشمند برای بازسازی اکوسیستم‌های تاریخی ایران فراهم می‌کند (Della Valle, 2016: 164).

• انواع سبزیجات خودرو

دلاواله از «انواع و اقسام سبزیجات مختلف که آنها را می‌شناسیم» سخن می‌گوید. این عبارت نشان‌دهندۀ شناسایی گیاهانی است که در سفرۀ ایرانیان عصر صفوی جای داشته‌اند. از سوی دیگر، تأکید مکرر او بر «گیاهانی که می‌شناسیم»، گویای تلاش برای ایجاد پل فرهنگی بین فلور ایران و اروپاست (Della Valle, 2016: 164).

• حنا^۴

دلاواله در بخش از سفرنامه خود، حنا را به درستی به عنوان برگ خشک‌شده و آردگونه گیاه *Lawsonia inermis* معرفی می‌کند. دلاواله در مواجهه با زنان یک روستا در حوالی فرح‌آباد، کارکرد چندوجهی حنا را به‌مثابه هدیه تشریفاتی، ماده زیبایی‌آرایی و عنصر آیینی در مراسم جشن (حنابندان) توصیف می‌کند. ثبت او از باور عامه به خواص محافظتی حنا برای پوست، همسو با یافته‌های امروزی درباره اثرات ضدقارچی و ضدالتهابی «لاوسون» (ماده مؤثره حنا) است. این گزارش، الگویی برای مطالعه تلفیق دانش بومی و کاربردهای نمادین گیاهان در ایران عصر صفوی ارائه می‌دهد (Della Valle, 2016: 165).

در نسخه فارسی، مکتوب چهارم، ذیل سفر به فرح‌آباد، دلاواله در گزارشی می‌نویسد: «زمین‌های اطراف همه حاصل خیز و زیر کشت بود... با کمال خوشبختی ملاحظه کردم که گل و گیاه این منطقه خیلی شبیه سرزمین خود ماست و نباتاتی را که مدت‌ها پی آن گشته و پیدا نکرده بودند در سر راه خود یافتیم...» (Della Valle, 2016: 213)؛ مترجم در پاورقی افزوده است: «در اینجا نویسندۀ چند سطر به تشریح این گیاهان می‌پردازد»، لیکن به دلیل غیر مهم شمردن آن این چند سطر را حذف کرده است. مراجعه به نسخه اصلی سفرنامه (Viaggi di Pietro della Valle, 1843) اطلاعات ارزشمندی ارائه می‌کند:

1. *Apium graveolens*
2. *Cichorium intybus*

3. *Viola odorata*
4. Henna

• گل صمغ^۱

دلاواله با شگفتی، گل‌های سفید شبیه گل سرخ وحشی این گیاه را توصیف می‌کند که در تپه‌های ایران همانند زادگاهش ایتالیا می‌روید. او به صمغ لادانوم اشاره دارد که از برگ‌های آن استخراج می‌شود و در طب سنتی مدیترانه‌ای به‌عنوان ضدالتهاب و التیام‌دهنده زخم کاربرد داشته است. این مشاهده، گواه گسترش طبیعی این گونه در زیستگاه‌های مشابه ایران است (Della Valle, 1843, II:214–215).

• سورنجان^۲

وی این گیاه را با برگ‌های دراز و گل‌های ستاره‌ای شکل در زمین‌های بایر ایران شناسایی می‌کند. کاربرد دارویی آن در متون طب سنتی ایران (به‌ویژه ریشه به‌عنوان مُدر) با گزارش دلاواله از شیوع آن در مناطق لم‌یزرع همخوانی دارد. ثبت او، توزیع جغرافیایی و سازگاری اکولوژیک سورنجان را تأیید می‌کند (Della Valle, 1843, II:214–215).

• خشخاش وحشی^۳

دلاواله گل‌های قرمز خونی آن را در مزارع غلات ایران مشاهده کرده است. اگرچه به خاصیت دارویی اشاره نکرده، ولی می‌دانیم در طب عامیانه ایران از گلبرگ‌های آن به‌عنوان مسکن سرفه و آرام‌بخش استفاده می‌شده است. توصیف رویش آن در کشتزارها، نشان‌دهندهٔ هم‌زیستی این گونه با کشاورزی سنتی است (Della Valle, 1843, II:214–215).

• بنگ‌دانه^۴

تأکید او بر گل‌های زرد و سمی این گیاه و ثبت استفاده روستاییان از جوشاندهٔ دارویی آن، مهم‌ترین دادهٔ قوم‌گیاهی‌شناسی این بخش است. این گزارش با کاربردهای سنتی بنگ‌دانه در ایران (ضد درد، ضداسپاسم) مطابقت دارد و هشدار او دربارهٔ سمیت، نشان‌دهندهٔ آگاهی از خطرات مصرف خودسرانه است (Della Valle, 1843, II:214–215).

• پنیرک جنگلی^۵

دلاواله نام محلی آن را به‌درستی «خبیزه» ثبت کرده و دو ویژگی کلیدی را توصیف می‌کند: الف) برگ‌های پهن که در آشپزی ایرانی به‌عنوان سبزی سالاد استفاده می‌شود؛ ب) کاربرد دارویی آن در درمان زخم‌های گلو. این ثبت، تلفیق کاربرد خوراکی و پزشکی پنیرک را در فرهنگ ایرانی نشان می‌دهد (Della Valle, 1843, II:214–215).

• نگهبانان دانش: درمانگران و نظام ارائهٔ خدمات پزشکی

سفرنامهٔ دلاواله تصویری زنده از طیف درمانگران فعال در جامعه ایران عصر صفوی ارائه می‌دهد و جایگاه اجتماعی و نقش آن‌ها را تا حدی روشن می‌سازد.

• حکیمان (پزشکان تحصیل کرده)

گزارش دلاواله از «طیب مخصوص شاه عباس» در روند درمان یکی از درباریان در کنار سایر «طیبیان شاه»، نشان‌دهندهٔ حضور پزشکان حرفه‌ای و تحصیل کرده در دربار است که از دانش طبابت برای درمان بیماری‌ها استفاده می‌کردند؛ در یک نمونه، شاه عباس طیب مخصوص خود را برای درمان محمدطاهر بیگ (یکی از درباریان مبتلا به شراب‌خواری مزمن) می‌فرستد. این طیب با تجویز داروهای مفید سعی می‌کند او را از اعتیاد نجات دهد، اما تلاش‌ها بی‌نتیجه می‌ماند: «[شاه] طیب مخصوص خودش را نزدش فرستاد تا با شربت‌ها و دواهای مفید او را از عادت مذموم خود باز دارد ولی تجویز اطباء و تقاضاهای دوستدارانش هیچ‌یک مانع از ادامهٔ شراب‌خواری این مرد نشدند» (Della Valle, 1843, II: 205)؛ در نهایت مرد اقدام به خودکشی می‌کند و «با وجودی که بلافاصله همه از جریان آگاهی یافتند و "طیبیان شاه" به کمکش شتافتند، سه چهار روز بعد از آن، جان بر سر شراب‌خواری

1. *Cistus salvifolius*

2. *Asphodelus Ramosus*

3. *Papaver Rhoëas*

4. *Hyoscyamus Niger*

5. *Malva sylvestris*

خود گذاشت» (Della Valle, 1843, II: 205). این نمونه، مؤید حضور پزشکان حرفه‌ای و تحصیل کرده در دربار است که از دانش طبابت برای درمان بیماری‌ها استفاده می‌کردند.

در نمونه دیگری، گزارش دلاواله از «ملا مسیح» در کاشان، تصویری پارادوکسیکال از حکیمان تحصیل کرده عصر صفوی ارائه می‌دهد: از سویی، انتصاب توسط شاه: «این مرد از طرف شاه به کاشان اعزام شده بود تا در آنجا به طبابت بپردازد» (همان: ۱۳۸)، و استناد به کتاب قانون ابن‌سینا: «وی کتاب‌های قلیل خود را به من نشان داد که... جزء آن‌ها کتاب خوبی از ابوعلی سینا به زبان عربی داشت» (Della Valle, 1843, II: 138)، جایگاه رسمی او را در نظام پزشکی تثبیت می‌کند؛ از سوی دیگر، نسخه‌نویسی بدون معاینه: «اگر وضع مزاجی مریض اجازه نمی‌داد در محکمه این طبیب حضور به هم رساند، یک‌نفر مستخدم نادان یا شخص دیگری احوال بیمار را گزارش می‌داد و او نیز بدون دیدن ادرار یا لمس کردن نبض مریض فوراً نسخه‌ای می‌نوشت (Della Valle, 1843, II: 138)» و مشغولیت به مفاهیم کیمیاگری مانند جیوه ثابت: «وی به من دو گویچه نیز نشان داد که داخل جعبه‌ای داخل پنبه قرار گرفته بودند و می‌گفت در داخل این گویچه‌ها، جیوه ثابت قرار گرفته و فقط اوست که اسرار آن را می‌داند» (Della Valle, 1843, II: 138)، گسستی عمیق بین صلاحیت ادعا شده و عملکرد واقعی را آشکار می‌سازد. این تناقض، نشان‌دهنده چالش‌های ساختاری در آموزش و گزینش درمانگران آن دوره است؛ جایی که حمایت نهاد قدرت می‌توانست جای خالی شایستگی تجربی را بپوشاند. تحلیل این چهره، زوایای پنهان تاریخ پزشکی ایران را از منظری انتقادی می‌گشاید.

• عطاران (داروسازان-گیاه‌شناسان)

نقش محوری عطاران در تهیه، فروش و گاه تجویز داروهای گیاهی به خوبی در سفرنامه‌های اروپاییان منعکس است؛ دلاواله در توصیف بازار اصفهان می‌نویسد: «بازارها واقعاً بی‌نظیرند و همه بناهای آنها بزرگ و عالی... به علاوه در آن امتعه و کالا از هر نوع به حد وفور وجود دارد» (Della Valle, 1843, II: 63)؛ وی در ادامه به وجود راسته‌ها در بازار اشاره می‌کند که از نمودهای معماری دوران صفویه است: «دالان‌ها را طوری تقسیم بندی کرده‌اند که هر قسمتی به متاعی تخصیص یافته و این امر موجبات تسهیل امر داد و ستد را فراهم کرده است» (Della Valle, 1843, II: 63). مراجعه به سفرنامه دیگر جهانگردان در توصیف بازار اصفهان، پایتخت دولت صفویه ازین بخش از نوشته دلاواله رمز گشایی می‌کند و روشن می‌سازد که یکی از راسته‌های بازار، راسته عطاران و نقش محوری آنها بوده است؛ برای نمونه، شاردن (۱۶۷۰م.) در سفرنامه خود به عطارانی اشاره می‌کند که در بازارهای اصفهان گیاهان دارویی می‌فروختند و به عنوان درمانگران محلی شناخته می‌شدند (Chardin, 1956: 123-4).

• بیماری، سلامت و بستر فرهنگی: باورها و کارکردهای اجتماعی

مشاهدات دلاواله فراتر از گیاهان و درمان‌هاست و به درک خود و جامعه ایرانی از بیماری و سلامت و جایگاه پزشکی در بافت فرهنگی آن زمان می‌پردازد. از آن جمله، دلاواله به مفهوم بیماری و باورهای رایج درباره علل بیماری اشاره کند؛ این امر می‌تواند ریشه در علل طبیعی چون اختلال در اخلاط چهارگانه (سودا، صفرا، بلغم، خون)، تغذیه نادرست، آب و هوای نامساعد، حال نامساعد روحی، ترس و... داشته باشد؛ در یکی از نمونه‌ها، دلاواله همراه با همسر خود سوار قایق می‌شود و به دریا می‌رود؛ پیامد این سفر کوتاه، ناراحتی معده است که بر همسر او عارض می‌شود؛ بانو معانی علت این بیماری را تکان‌های شدید قایق و دلاواله، علت را ترس او می‌داند: (Chardin, 1956: 180). در نمونه دیگری، یکی از ندیمان شاه به دلیل افراط در نوشیدن شراب «سلامتی خود را به کلی از دست داده بود؛ زیرا هیچ‌وقت به غذا اشتها نداشت و قوت لایموت او منحصر به شراب شده بود و مستی دائمی علاوه بر این که سلامت او را مختل کرده بود هوش و حواس او را نیز به کلی از بین برده و به عقلش نقصان وارد کرده بود» (Chardin, 1956: 204). در نقطه مقابل و در مورد دیگری، دلاواله پس از مدتی زناشویی، صاحب اولاد نمی‌شود و عده‌ای علت این امر را در اثر آب خوردن مداوم و در نتیجه رطوبت مزاج تشخیص داده بودند. بانو معانی که مشتاق پیدا کردن فرزندی بوده است شوهر خود را وادار به نوشیدن مختصری شراب می‌کند (Chardin, 1956: 150). در نمونه دیگری، دلاواله به تحلیل رنگ‌پریدگی مردم مازندران می‌پردازد: «مردم مازندران که فقط برنج می‌خورند، یا به این دلیل و یا به علت نامناسبی آب و هوا غالباً رنگ‌پریده هستند و پوست آنان گندم‌گون است» (Chardin, 1956: 163). یکی دیگر از نمونه‌های برجسته، بیماری خود دلاواله است؛ وی در مسیر بازگشت به قزوین، پس از طی مسافتی طولانی در حد چهار فرسنگ به منطقه‌ای برای اطراق می‌رسد؛ او می‌نویسد: «من که واقعا خسته شده بودم و عرق زیادی بر سر و تنم نشسته بود، فوراً لباس‌های خود را بیرون آوردم

و با یکتا پیراهن به روی تخت خوابی که برایم گسترده بودند، افتادم و به خواب رفتم» (Chardin, 1956: 419). وی ادامه می‌دهد: «بعد از یک ساعت بیدار شدم و قبل از این که شام بخورم، یک لیوان آب خنک نوشیدم و به نظرم همین عمل من باعث بیماری سختی که بعداً شرح آن را برایتان خواهم داد شد» (Chardin, 1956: 416). گزاره‌های بعد نشان می‌دهد که این بیماری تا چندی گریبانگیر او بود: «حال بسیار بدی دارم و شب خستگی و ضعف عجیبی گریبانگیر من شد» (Chardin, 1956: 420)؛ «حالم به هیچ وجه خوش نبود و سرفهٔ زیاد و درد سینه آزارم می‌داد و چون حدس می‌زدم تب دارم، ماندن در هوای آزاد برایم خوب نبود» (Chardin, 1956: 424). دل‌واله به شیوهٔ معالجهٔ خود نیز می‌پردازد: «معالجه‌ای که برای خود تعیین کردم از این قرار بود که از خوردن میوه و مرکبات و تنقلات خودداری کردم و غذایم منحصر به جوجه توأم با کشمش پخته شد زیرا مزهٔ آن را دوست داشتم و به‌علاوه قوت داشت» (Chardin, 1956: 441). جز این پرهیزها، به دو نوشیدنی هم اشاره می‌کند که یکی شیر بز: «صبح‌ها نیز بلافاصله بعد از برخاستن از رخت خواب یک کاسه شیر بز که آن را جلو چشم خودم از پستان حیوان دوشیده بودند، می‌نوشیدم» (Chardin, 1956: 442) و دیگری معجون ایرانی از داروهای گیاهی بود: «در ظرف روز و حتی در مدت شب نیز به تدریج و جرعه جرعه آب مخلوط با گلاب که صندل قرمز در آن رنده کرده بودند می‌آشامیدم و باید اضافه کنم که نوشیدن این محلول که فوق‌العاده به رفع عطش من کمک می‌کرد، در اینجا بسیار مرسوم است» (Chardin, 1956: 441). روایت دل‌واله از شیوع اسهال در سپاه عثمانی و قحطی و کمبود آذوقه به عنوان عامل تشدید بیماری نیز در این بخش قابل ارائه است: «...مرض اسهال میان ترک‌ها شیوع یافته و قحطی و گرسنگی کم کم دارد خود را نشان می‌دهد» (Chardin, 1956: 378).

• نگاه یک «دیگری»: بازنمایی و گفتمان دل‌واله

مشاهدات دل‌واله از پزشکی ایرانی، صرفاً عینی نیست، بلکه از فیلتر هویت اروپایی، مسیحی، دانشمندمنش و کنجکاو او عبور کرده است. تحلیل گفتمان نوشتار او، دوگانگی‌های جالبی را آشکار می‌سازد. او از یک‌سو به‌طور ضمنی، دانش گیاه‌شناختی ایرانیان، به ویژه عطاران و حکیمان را می‌ستاید و تلاش می‌کند تا این دانش را به اروپا منتقل کند که نمونهٔ آن را در ارسال گیاهان دارویی به ناپل شاهد بودیم؛ اما علی‌العموم، لحن او دربارهٔ نظام سلامت در ایران دورهٔ صفوی، توأم با تعجب، برچسب‌زنی و تحقیر است. او برخی روش‌ها را خشن، غیربهداشتی یا غیرعلمی (بر اساس استانداردهای محدود پزشکی اروپای آن زمان) توصیف می‌کند. برای نمونه، وی در روایت مرگ خدمتکار خود، عبدالغنی، نظام تشخیص، درمان و رسیدگی پزشکی ایران را زیر سوال می‌برد و قائل به این است که اگر این بیمار در ایتالیا بود، نمی‌مرد: «متأسفانه غروب روز یکشنبه، یازدهم ژوئیه، بعد از یک بیماری کوتاه که در کشور ما، با تشخیص و مداوای صحیح و با اندکی مواظبت مسلماً منجر به مرگ بیمار نمی‌شد، ولی در این‌جا متأسفانه چنین نیست، عبدالغنی... رخت از جهان بریست» (Chardin, 1956: 322)؛ همین رویکرد و نظر را در جریان بیماری خود نویسنده نیز می‌توان مشاهده کرد؛ پس از شدت گرفتن بیماری‌اش در مسیر بازگشت، دل‌واله حاضر نیست به پزشکان محلی مراجعه کند: «من نمی‌خواستم خود را به اطباء محل... که همگی از حکمت و طبابت بی‌بهره‌اند، بسپارم» (Chardin, 1956: 432). او اصفهان را «از جهت معالجه» بهتر می‌داند زیرا «در آنجا اقلاً کسانی بودند که به طب غربی مختصر آشنایی داشته باشند» (Chardin, 1956: 432)؛ دل‌واله بعد از مرجع دانستن طب غربی، حتی روحانیون مسیحی را از حیث طبابت بر طبیبان ایرانی ترجیح می‌دهد: «به خصوص روحانیون مسیحی در این قسمت مسلماً صاحب تجربیاتی بودند» (Chardin, 1956: 432). بدین ترتیب، هویت مسیحی او گاه در تفسیر منفی برخی روش‌ها نقش دارد. او در نهایت نیز روند درمان خود را به یک کشیش مسیحی می‌سپرد: «پدر روحانی به ما خیلی کمک کرد و با وجودی که هیچکس از همراهان من از طبابت سررشته نداشتند چون او غذاهای خوب که به شیوهٔ آشپزی غربی تهیه شده بود، برای من دستور می‌داد، اقلاً ضعیف‌تر نشدم» (Chardin, 1956: 436).

در مجموع، بازنمایی دل‌واله، در نهایت در خدمت ساخت تصویری از «پزشکی شرقی» است که هم شگفت‌انگیز و هم گاه خرافی و عجیب و غیر علمی جلوه می‌دهد (Sa'idi Sirjani, 1995:87). این دوگانگی، نمونه‌ای اولیه از گفتمانی است که بعدها در «شرق‌شناسی» پررنگ‌تر می‌شود: دیگری هم جذاب و دانش‌مند است و هم نیازمند هدایت و روشنگری غرب! تحلیل لحن، واژگان انتخابی («عجیب»، «غریب»، «حیرت‌انگیز»، «ساده‌لوحانه») و ساختار روایت او در توصیف صحنه‌های پزشکی، این امر

را آشکار می‌کند. در عین حال، ثبت دقیق او، حتی اگر همراه با تفسیرهای گاه جانبدارانه، ناخواسته به حفظ بخشی از دانش بومی فراموش شده کمک کرده است.

۴- نتیجه‌گیری

این تحلیل جامع از مشاهدات پیتر دلاواله، نه تنها فهرستی ارزشمند از گیاهان دارویی و شیوه‌های درمانی ایران عصر صفوی را برای مطالعات قوم‌گیاه‌شناسی تاریخی فراهم می‌کند، بلکه با واکاوی بستر فرهنگی-اجتماعی پزشکی مردمی و به ویژه سازوکارهای بازنمایی «دیگری» توسط یک ناظر اروپایی، لایه‌های عمیق‌تری از فهم این منبع را ممکن می‌سازد. یافته‌ها نشان می‌دهد دلاواله، با وجود پیش‌فرض‌های فرهنگی و محدودیت‌هایش، به دلیل به‌دلیل رویکرد تجربی، تعامل فعال با درمانگران محلی و تلاش برای انتقال بین‌فرهنگی دانش، موفق به ثبت داده‌هایی منحصر به فرد شده است. این مطالعه همچنین الگویی روش‌شناختی ارائه می‌دهد که چگونه متون سفرنامه‌ای می‌توانند به‌مثابه منابع «مردم‌نگاری تاریخی» در بازسازی دانش فراموش شده پزشکی التقاطی به کار روند.

در سطح نظری، پژوهش حاضر با آشکارسازی دوگانگی «تحسین دانش تجربی/تحقیر نظام پزشکی» در گفتمان دلاواله، چارچوبی برای نقد گفتمان شرق‌شناختی پیش‌ساختارگرا فراهم می‌کند. این تناقض‌نمایی، نه تنها بازتاب هویت مسیحی و برتری‌جویی علمی نویسنده است، بلکه نشان‌دهنده تعامل پیچیده‌ای است که در آن «دیگری» هم‌زمان هم منبع دانش و هم موضوعی برای بازتعریف مرزهای تمدنی غرب محسوب می‌شود.

از منظر کاربردی، ثبت گیاهانی مانند انجدان (ضد نفخ)، گلپر (تسهیل هضم چربی) و بنگ‌دانه (ضداسپاسم) توسط دلاواله، گواهی بر اثربخشی طب ایرانی است که می‌تواند پشتوانه‌ای برای مطالعات فارماکولوژیک معاصر باشد. با این حال، محدودیت اصلی پژوهش، اتکا به روایت تک‌سویه‌ای است که گاه تحت تأثیر پیش‌داوری‌های فرهنگی، به تحریف واقعیت‌های پزشکی ایران مانند نادیده گرفتن نقش زنانه در دانش پزشکی صرفاً به‌دلیل جنسیت می‌پردازد.

این دستاوردها در کنار محدودیت‌های ذاتی رویکرد او، اهمیت پژوهش‌های مشابه با سفرنامه‌های هم‌عصر (مانند شاردن و تاورنیه) برای کشف الگوهای مشترک بازنمایی پزشکی شرق با رویکرد تطبیقی در دیگر سفرنامه‌ها را ضروری می‌سازد.

۵- سپاس‌گزاری

نویسنده از حمایت‌های معنوی دانشگاه حکیم سبزواری تشکر می‌نماید.

۶- تضاد منافع

نویسندگان هیچگونه تضاد منافی را اعلام نمی‌کنند.

7. References

- Algood, Cyril (1992). *History of Medicine in Iran and the Eastern Caliphate Territories*. Translated by Bahar Forghani, Tehran: Amir Kabir. [In Persian]
- Chardin, Jean (1956). *Chardin's Travelogue*. Translated by Mohammad Abbasi, Tehran: Amir Kabir Publications. [In Persian]
- Della Valle, Pietro (1843). *Viaggi di Pietro Della Valle: Lettere dalla Persia*. Vol.I&II, Italy: Milton Press.
- Della Valle, Pietro (2016). *Pietro Della Valle's Travelogue*. Translated by Shoa al-Din Shafa, 2nd ed., Tehran: Scientific and Cultural Publications. [In Persian]
- Della Valle, P. (1991). *Safarnameh-ye Pietro Della Valle* (S. Shafa, Trans.). Amir Kabir Publishing. [In Persian]
- Ellen, R. (2006). *Ethnobiology and the Science of Humankind*. Oxford: Blackwell Publishing.
- Foroughi Ebra, Asghar (2019). *Women and Indigenous Knowledge of Medicinal Plants in Safavid Iran*. Isfahan: University of Isfahan. [In Persian]
- Hajianpour, Hamid; Javadi, Roghayeh (2016). "Investigating Architectural Concepts of Isfahan in Safavid-Era Travelogues". *Islamic Art*, 24, pp. 70–85. [In Persian]
- Lambton, Ann (1983). *Landlord and Peasant in Iran*. Translated by Manouchehr Amiri, Tehran: Scientific and Cultural Publications. [In Persian]
- Martin, G. J. (2004). *Ethnobotany: A Methods Manual*. Routledge.

- Mousavi Dalini, Javad; Fallahi, Masoud; Ahmadi, Ali (2016). "An Ethnographic Analysis of Iranian Society in the Safavid Era Based on European Travelers' Accounts (Case Study: Pietro Della Valle's Travelogue)". *Cultural History Studies*, 7(28), pp. 123–152. **[In Persian]**
- Na'aji, Ali Akbar; Rezaei, Mohammad; Amini, Fatemeh (2020). "An Anthropological Reflection on Iranian Customs and Traditions (Based on Della Valle's Observations in Mazandaran)". *Anthropology Quarterly*, 17(43), pp. 95–120. **[In Persian]**
- Navai, Abdolhossein; Ghaffari Fard, Abbasgholi (2003). *Political, Social, Economic, and Cultural Developments in Iran during the Safavid Era*. Tehran: SAMT. **[In Persian]**
- Sa'adat, Razieh; Mirzaei, Hossein; Ghorbani, Mehrdad (2023). "Ethnobotany with Emphasis on Medicinal Applications of Plants in Eastern Golestan Province". *Journal of Ethnobotany of Medicinal Plants*, 10(1), pp. 37–55. **[In Persian]**
- Said, Edward (1999). *Orientalism*. Translated by Abdolrahim Gavahi, Tehran: Islamic Culture Publishing Office. **[In Persian]**
- Sa'idi Sirjani, Ali Akbar (1995). *Iranian Travelogues: Literary Criticism and Discourse Analysis*. Tehran: Now Publications. **[In Persian]**
- Shahhosseini, Younes (2006). "Journal of Ethnobotany: A Theoretical Framework for Analyzing Human-Plant Interaction". *Social Sciences Quarterly*, 29, pp. 155–180. **[in Persian]**

Journal Pre-proof